

Смольницька Мирослава (Київ)
УДК 94(477)–055.2:32”1945–1965”

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УРСР: ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ (середина 1940-х — перша половина 1960-х рр.).

У статті висвітлюються основні напрями гендерної політики в УРСР (середини 1940-х — першої половини 1960-х рр.), закріплені в нормативних документах і проваджені керівництвом держави стосовно своїх громадян. Прослідковано реалізацію постулатів рівності статей у повсякденному житті.

Ключові слова: *гендерна політика, становище жінок, рівність статей, повсякдення, Українська РСР.*

Попри розмаїття публікацій, які виконані в рамках гендерних досліджень, або ж з використанням гендерного підходу перед науковцями постає чимале коло маловивчених проблем. В т.ч., одна з них — гендерні взаємовідносини в Українській РСР в другій половині ХХ ст.

Мета публікації — дослідити політику радянської держави стосовно суб'єктів гендеру (чоловіків і жінок) у повоєнні роки і період «хрущовської відлиги». З огляду на поставлену мету ставимо завдання: проаналізувати законодавчу практику радянської держави в сфері регулювання гендерних відносин, прослідкувати реалізацію проголошуваних постулатів рівності статей у повсякденному житті.

В науковій літературі наявний чималий пласт досліджень, які розкривають проблеми жінок і чоловіків в радянському соціумі. З огляду на характер зародження гендерних досліджень спочатку як історії жінок, чи історичної фемінології більшість авторів у своїх напрацюваннях об'єктом аналізу обирали жінку і відповідно вивчали, які трансформації відбувалися з її статусом порівняно з статусом чоловіків.

Історіографія даного питання бере свій початок практично одночасно з досліджуванним періодом. Зміст напрацювань радянських науковців фактично є рупором офіційної політики держави: вони акцентують увагу на таких ролях жінки в соціумі, як трудівниця, мати-героїня, громадська діячка, звеличують досягнення окремих представниць у цих сферах.

Виклад матеріалу в працях, опублікованих в 1940-ві–1960-ті рр.¹ базувався на підборі фактів, що підкреслювали рівноправне становище жінок в СРСР і відповідно в УРСР. Автори, опираючись на положення Конституції СРСР, Конституції УРСР та інших нормативних документів радянського законодавства, говорили про наявність в країні умов, які

забезпечували жінкам рівність прав з чоловіками. А саме: жінкам гарантувалися рівні можливості у праві на працю, доступності знань, декларувалися законодавчий захист жіночої праці, охорона материнства, надання допомоги у вихованні дітей. Причому висвітлювалися тільки позитивні моменти і зрушення (з позиції офіційної ідеології) від проваджуваних заходів у забезпеченні рівних прав у становищі чоловіків і жінок в радянській країні.

В кінці 1970-х — на початку 1980-х поряд з публікаціями, які звеличували діяльність держави і партії, спрямовану на піклування про жінок, почали з'являтися перші дослідження, з сторінок яких дізнаємось про наявність різноманітних проблем, які доводиться вирішувати жінці у повсякденні. В цей період коло дослідників жіночих проблем включало істориків, соціологів, економістів, філософів тощо. Зокрема, за даними Н. Пушкаревої² найбільш ґрунтовні розробки окремих питань в цьому напрямі здійснено соціологами і етнографами. Додамо тільки, що більшість з цих досліджень базувалися на аналізі становища жінок в РСФСР, жінки УРСР в них представлені фрагментарно.

Після розпаду СРСР напрями досліджень, які почали розроблятися науковцями у 1980-ті, знайшли своє продовження і навіть поглиблення. Наукову палітру було значно розширено в т.ч. за рахунок появи можливостей дослідникам з пострадянського простору долучитися до апробації методології та інструментарію соціальної історії, гендерних досліджень, історії повсякдення, мікроісторії, усної історії тощо, які вже кілька десятиліть успішно розвивалися і удосконалювалися зарубіжними колегами. Зокрема, серед українських істориків різноманітні аспекти гендерних відносин вивчають О. Кісь, Л. Буряк, М. Вороніна, К. Кобченко, О. Лабур, О. Стяжкіна та ін. В російській історіографії гендерні проблеми вже тривалий час досліджують Н. Пушкарева, С. Айвазова, Т. Кириллова, О. Здравомислова. Загалом дослідники радянської дійсності приходять до висновку, що гендерний режим в СРСР втілював одночасно такі складові, як декларація рівності у публічній сфері та наявність традиційного розподілу ролей у приватній.

Гендерні відносини, які домінували в радянському суспільстві в період з середини 1940-х — до першої половини 1960-х рр., почали утверджуватися в повсякденному житті населення ще в довоєнний період. Юридичне оформлення принципу рівності знайшло своє закріплення в законодавчих документах СРСР, які в свою чергу були продубльовані в законодавстві союзних республік. Апелюючи до ряду правових документів, керівництво радянської держави вкорінювало в масовій свідомості як прогресивне і позитивне досягнення наявність юридичного оформлення рівноправності чоловіків і жінок у публічних сферах. Насамперед наголошувалось, що

СРСР була першою державою в світі, в Конституції якої ще з 1918 р. було закріплено юридичну рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах соціального життя³. Станом на середину 1940-х років діяла низка законодавчих актів, які в правовому полі регулювали становище жінок, їх права і обов'язки. Серед них основні — Конституція Української РСР, «Положення про вибори до Верховної Ради Української РСР», «Положення про вибори в обласні, окружні районні, міські, сільські і містечкові Ради депутатів трудящих Української РСР», Указ президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства про встановлення почесного звання «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства»» (8 липня 1944 р.).

Згідно них жінкам гарантувався відкритий доступ до участі в громадсько-політичному житті суспільства в першу чергу шляхом рівноправної участі у виборах. «Вибори депутатів є загальними: всі громадяни УРСР, що досягли 18 років, незалежно від расової належності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового становища і колишньої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів, за виключенням божевільних та осіб, засуджених з позбавленням виборчих прав. Депутатом ВР УРСР може бути обраний кожен громадянин УРСР, що досягнув 21 року, незалежно від расової приналежності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового становища і колишньої діяльності». Крім того жінки мали право на рівні з чоловіками обирати і бути обраними чи призначеними на керівні посади в законодавчі, урядові та вищі судові установи республіки⁴.

Якщо право заборони накладалось на одного з подружжя, воно не поширювалося на іншого члена подружжя. Гарантувалися рівноправність подружжя у шлюбі в особистих і в майнових відносинах.

Жінка проголошувалася рівноправною в різних сферах публічного життя. Згідно радянської пропаганди вона мала рівні права: в колгоспному і промисловому виробництві, мала право на освіту, право на відпочинок (відпустки і дозвілля), право на соціальне забезпечення населення (включно з безкоштовною медичною допомогою), рівні можливості для реалізації в громадській і державній діяльності, в мистецтві. Неодноразово підкреслювалося, що жінці гарантувалося піклування держави при виконанні нею материнських функцій. Зокрема, жінка-мати могла розраховувати на додаткову допомогу від держави з народженням третьої дитини. Щоб «підняти на невидану досі висоту гідність і славу матері» вводилися урядові нагороди багатодітним матерям за народження і виховання своїх дітей. Збільшувалися відпустки жінкам на час вагітності і пологів до 77 днів, замість 62. Вагітні жінки на певному терміні вагітності отримували право на звільнення від

надурочних і нічних робіт, їм надавалася перевага у відпуску продуктів з підсобних господарств заводів і фабрик. Серед інших проголошуваних заходів в сфері охорони материнства і дитинства передбачалися: створення будинків матері й дитини, спеціальних будинків відпочинку для ослаблених матерів-годувальниць і вагітних жінок; розширення мережі дитячих закладів з метою повного охоплення ними всіх дітей, які потребують обслуговування; встановлення кримінальної відповідальності щодо осіб, звинувачених в образі і приниженні гідності жінки-матері⁵.

Всі ці заходи мали підкреслити прогресивність соціалістичного ладу в радянській державі, що постійно протиставлявся порядку існуючому в «капіталістичних» країнах. Найбільш гостро інакший від соціалістичного спосіб життя у сфері вирішення проблем жінок критикувався за відсутність надання жінкам шансів на реалізацію у різних сферах життєдіяльності, за їх безправне становище, особливо у виробничому процесі⁶. Згідно радянської політики жінкам, щоб позбавитися дискримінації, «пропонувалося приєднатися в ряди працівників найманої праці, взяти активну участь в класовій боротьбі, яка веде до соціалістичного перевороту. А вже в суспільстві, звільненому від дискримінації, експлуатації і пригноблення, здавалося тоді, будуть створені умови для справжньої рівності чоловіків і жінок»⁷. Фактично зрівняння жінок в правах з чоловіками в радянському соціумі відбулося за рахунок зрівняння жінок перед лицем народного господарства в якості «трудової сили» з чоловіками⁸.

Саме такі акценти розставляла радянська пропаганда, коли представляла становище жінок СРСР на розсуд міжнародній громадськості. Жінок радянської держави, зокрема на міжнародній виставці в Парижі 1947 р., позиціонували, як вільних і рівноправних: «ви бачите жінок на всіх виробництвах, у всіх професіях, кожна працює для величі своєї країни і для загального благополуччя... Вони вільно вибирають своє майбутнє, розвивають свої здібності, фізичні і розумові»⁹.

Наявність чималого комплексу проблем, які складали значний відсоток часу повсякдення людини, панівна ідеологія залишала поза увагою. Головну увагу держави було зосереджено на вирішенні проблеми економічної відбудови шляхом залучення у виробництво якнайбільшої кількості робочих рук, в т.ч жіночих. Завдання, які ставились перед жінками у кінці 1940-х рр., висловлені в одній з промов Й. Сталіна: «Жінки складають половину населення нашої країни, вони складають величезну армію труда і вони покликані виховувати наших дітей, наше майбутнє покоління, тобто наше майбуття»¹⁰.

Безперечно жінки складали вагому частку трудових ресурсів країни у воєнні та перші повоєнні роки (фактично з 1943 року і до демобілізації колишніх військових з лав Червоної армії більшість працюючого населення

становили жінки). Зокрема, в загальній чисельності робітників і службовців Української РСР після звільнення її території жінки нараховували: 3958 тис. осіб, проти 1381 тис. чоловіків. В т.ч. кількісний склад міського працездатного населення був представлений — 479 тис. чоловіків, 1126 тис. жінок; серед сільського населення після звільнення — 902 тис. чоловіків і 2832 тис жінок¹¹. Станом на 1 жовтня 1945 р. з проведенням демобілізації удільна частка жінок в загальній чисельності робітників і службовців Української РСР складала 52,2%: в промисловості 43,8%, сільському господарстві 58,7%, будівництві 36,3%, на транспорті та зв'язку 42,2%, освіті 73,5, охороні здоров'я 85,5%, на держслужбі 57,5%¹². Надалі співвідношення жіночого та чоловічого населення вирівнювалося, проте дисбаланс на користь жінок зберігався дуже довго¹³.

Після закінчення війни перепис населення 1959 року все ще відображав її негативні наслідки, які продовжували мати місце і на початок 1960-х рр. Війна позначилася на темпах приросту населення: скоротилася народжуваність, що привело до зменшення в 1959 р. чисельності осіб у віці 10–19 років. Крім того, у вік активного розвитку сім'ї і народження дітей (15–49 років) ввійшла малочисельна група жінок воєнного часу народження¹⁴. Негативні тенденції продовжували спостерігатися і в наступні роки: на початок 1961 р. молоді 16–19 рр. в країні нараховувалося всього 10 млн. проти 14,7 млн. на поч. 1959 р., чи майже в 1,5 рази менше. Тільки до 1966 р. чисельність молоді вказаного віку досягла рівня 1959 р.¹⁵.

Оскільки держава потребувала жіночої праці, ініціативи, рушійної сили на різних ділянках відновлення соціалістичного господарства, реалізація положень про рівність статей відбувалася на рівні державного регулювання. Зокрема, вживалися заходи щодо широкомасштабного залучення жінки до політичної, суспільної та виробничої діяльності, шляхом забезпечення пропорційного представництва жінок у державно-партійних структурах, створенню можливостей для їх активної участі у громадських організаціях, наданні права отримувати жінкам освіту нарівні з чоловіками і забезпечення їх відповідно місцем роботи.

В кінці 1940-х рр. з обласних комітетів в ЦК КП(б) України регулярно надходили звіти про виконання рішень партії по роботі серед жінок. Вони містили інформацію: про участь жінок в органах радянської влади, ступінь їх залучення в народне господарство, охоплення жінок виробничим навчанням, їх участь у боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки, участь у створенні колгоспів в західній Україні, реалізації права на освіту, обсяги висування на керівні посади (на партійну роботу, на комсомольську роботу, в органи радянської влади, в систему народної освіти, в галузь охорони здоров'я, в систему культосвітніх установ, облспоживспілку, облуправління сільським господарством та ін.)¹⁶.

Активна пропаганда в цьому напрямі, надання численних можливостей самореалізації у виробничому процесі відіграла важливу роль у мобілізації жіночої рушійної сили на виконання урядових завдань. Про це свідчать зокрема: архівні стенограми численних з'їздів передовиків різних галузей господарства, офіційні документи відділу по роботі серед жінок, підшивки періодичної преси досліджуваного періоду¹⁷.

Жінок активно залучали до виробничого, політичного, суспільного життя. Їх на рівні з чоловіками стосувалися проваджувані державою заходи різноманітних соціальних гарантій, зокрема таких як покращення життя і умов праці робітників, охорона праці на виробництві тощо.

Водночас вирішення питань щодо полегшення ситуації в приватному житті повністю залишалися поза увагою держави. Фактично офіційна ідеологія рівноправності маскувала існуючу дискримінацію жінок у всіх сферах життя і патріархальну ідеологію її другорядності, призначення для сімейного життя. За роки війни жінки стали незамінною виробничою силою, проте державна політика продовжувала використовувати їх продуктивну функцію, оскільки реалізовувала демографічну політику в т.ч. шляхом регулювання народжуваності штучними методами.

Такий стан речей фактично відображений у численних нормативних документах (мало згадуваних в радянській історіографії), юридична сила яких не полегшувала життя жінки. В перше повоєнне десятиліття репродуктивні права жінок фактично знаходилися під жорстким контролем держави, оскільки продовжували діяти: заборона на виробництво контрацептивів (з 1935 р.); заборона на аборти, крім т.зв. «за медичними показниками» (з 1936 р.); закон, що ускладнював розлучення (з 1936 р., і хоча в 1944 р. розлучатися дозволили, проте процедура продовжувала залишатися ускладненою, оскільки «народний суд, який знаходиться на близькій відстані від місця проживання подружжя, їх дітей і свідків на має права на вирішення розлучення по суті, а обласний суд, який має повноваження виносити рішення по суті справи, розташований зазвичай далеко від учасників судового процесу; не тільки свідки, але й члени сімей інколи не мають можливості з'явитися до суду у справі розлучення через далеку відстань, що в свою чергу не дає можливості обласному суду дослідити справу з необхідною повнотою і правильно вирішити питання про можливість чи необхідність збереження шлюбу»¹⁸). Згідно указу від 8 липня 1944 р. визнавалось, що тільки зареєстрований шлюб породжує права і обов'язки подружжя. Доволі жорстко засуджувалася жінка в тому випадку, коли вона наважувалася на дошлюбний зв'язок і вільне кохання. «Радянське законодавство про сім'ю і шлюб рішуче виступає проти легковажного відношення до шлюбу, до сім'ї, до виховання дітей. Розпуста і непорядкованість у взаємовідносинах статей несумісна з нормами комуністичної моралі»¹⁹.

Фактично в обмін на визнання свободи і рівності жінки держава поклала на неї виконання ролей не тільки трудівниці і матері, але й головної виховательки своїх дітей, берегині радянської сім'ї, вірної дружини, яка бере на себе всі клопоти про дім. До жінки-матері ставилися дедалі зростаючі вимоги по вихованню підростаючого покоління: державі необхідні були працьовиті виконавці, особи з слухняною поведінкою, незацікавлені в особистому матеріальному збагаченні, особи для поповнення збройних сил, а також особи, які здатні забезпечити подальше відтворення. Сім'я мала сприяти вихованню людини радянського суспільства з високими моральними якостями, основними серед яких були: «комуністичне ставлення до праці і соціалістичної власності, дисциплінованість, чесність і правдивість перед партією і народом, хоробрість та сміливість, скромність...»²⁰. Особистісний розвиток і самореалізація дозволялися лише у схвалених державою сферах і за умови підтримки основної лінії партії. Оскільки велика увага приділялася наявності бездоганного минулого не лише власного, а й своїх батьків чи найближчих родичів, таке право отримували не всі. Осуду зазнавали всі, хто в своїй поведінці допускав відхилення не схвалені партійної ідеологією: «Немало є ще у нас таких юнаків і дівчат, які зневажливо ставляться до праці, не прагнуть трудитися на загальну справу і, добре знаючи свої права, не відчувають обов'язків перед партією, народом і державою, що створили умови для навчання і праці, для всебічного розвитку кожної людини»²¹.

Характеризуючи взаємовідносини радянської влади і жінки, дослідники говорять про своєрідний гендерний контракт, санкціонований державою: жінка формально має з чоловіком рівні права, отримує будь-яку освіту, може працювати на будь-якій посаді — але при цьому сім'я не перестає бути основою її діяльності. Держава немовби відмовлялася регулювати приватне життя людей, але насправді вона мовчазно підтримувала точку зору, що побут і сім'я — особиста справа кожної жінки, в якій вона може розраховувати на власні сили. З цього приводу дослідниці становища жінок говорять: «Люди старшого покоління пам'ятають про створювані ЗМІ образи сильних і сміливих жінок. «Робітниці — господині життя». Про них писали книги, газети, вміщували портрети стахановок і ударників. Вони були на виду, притягували до себе загальну увагу, заставляли говорити про свої проблеми. Особливо, якщо показували виключно високі результати чи виступали в професійних ролях, раніше властивих тільки чоловікам. А скромних домогосподарок на цьому шумному, яскравому фоні мало хто помітив. Вони вели своє тихе життя, також повне праці і напруги, але видно тільки своїм близьким»²².

В період «хрущовської відлиги», яка принесла позитивні зрушення в громадсько-політичному житті держави, намітила тенденції до покращення

в різних соціальних сферах, приватне життя жінки продовжувало залишатися в маргінальному становищі. Зрушення, які стосувалися покращення становище жінок, передбачали лише деяке полегшення контролю за їх репродуктивними функціями: в 1955 р., з відміною криміналізації абортів, жінкам і їхнім сім'ям повернули функції контролю над народжуваністю. Проте ця політика не підкріпилася сексуальною освітою, доступністю надійних контрацептивних засобів, і аборт для жінки залишався головним способом контролю репродукції.

Для законодавчого оформлення ще низки заходів, які б мали полегшити становище жінки в сім'ї, довелося чекати ще десятиліття: лише в 1965 р. — полегшено процедуру розлучення, в 1967 р. — урегульовано право на отримання фіксованої долі аліментів — 25% від заробітної плати колишнього партнера подружжя, в 1968 р. в кодексі про шлюб — введено оплачувані відпустки по вагітності і пологам, гарантії надання допомоги на дітей самотнім матерям і розлученим жінкам²³.

Всі ці закони об'єктивно сприяли покращенню становища жінок, проте не знімали з них подвійного навантаження, яке нарешті помітили навіть на рівні КППС. Зокрема, партійне керівництво у жовтні 1966 р. визнало наявність «феодалного відношення до жінок» і закликала до створення умов для подолання нерівності в побуті. Щоправда подібне визнання не реалізувалося у реальних діях на покращення ситуації.

Більш того, нерівність у становищі чоловіків і жінок поглиблювалася у виробничій сфері, яка ще десятиліття тому пропагувалася як рівноправна. Насамперед гендерна дискримінація реалізовувалася в тому, що державна політика не припускала залучення жінки в наукомісткі галузі, а навпаки підкреслювала, що жінці потрібно надати більш легку, але достатньо оплачувану роботу. В середині 1960-х років став міцно нав'язуватися гендерний стереотип фемінізації неprestижних галузей народного господарства. Де-факто жінки відсторонювалися від права на прийняття політичних рішень, участі в управлінні на різних рівнях.

Слід відмітити, що подібні тенденції почали спостерігатися ще на кінець першого повоєнного десятиліття. А саме: жінок, які під час війни отримали доступ до «чоловічих» професій, і продовжували їх займати ще кілька років по закінченні війни, із завершенням процесу демобілізації воїнів із лав червоної Армії легко витіснили із їхнього вимушеного становища лідерів у зв'язку із зростанням символічної «цінності» чоловіків. Причому інколи це робилося доволі брутальними методами. Інколи мотивація звучала навіть наступним чином: «...не знімаємо, а переводимо, ми вас вважаємо непоганим робітником, але ви жінка, а я на ваше місце підберу чоловіка, більш рухомий штат і роблю я це в зв'язку з вказівкою ЦК партії... жінка повинна бути жінкою»²⁴.

Таким чином, аналізуючи гендерну політику в Українській РСР, можемо констатувати, що в її правовому полі існувало чимало нормативних документів, які закріплювали рівноправність чоловіків і жінок у публічній сфері. Фактично, жінки в Українській РСР (за вищевказаними документами) користувалася рівними правами з чоловіками у всіх сферах господарчого, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Можливість здійснення жінками рівних прав з чоловіками забезпечувалася наданням: рівного права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіти; державної допомоги багатодітним і самотнім матерям; відпусток із збереженням утримання жінкам під час вагітності і пологів; допомоги жінкам при виконанні материнських обов'язків шляхом створення мережі пологових будинків, дитячих ясел і садочків.

Попри проголошувану рівність, на практиці жінкам неодноразово доводилося стикатися з наявністю численних перепон, які заважали її реалізації в публічній сфері. Найголовнішим тягарем для більшості являлася відсутність дієвих засобів і методів, які могли б розвантажити жінку від практично одноосібного виконання традиційних домашніх обов'язків, відповідальності за сім'ю (і дітей, і чоловіка). Про занурення жінки лише у приватну сферу не могло бути й мови, оскільки така праця не вважалася суспільно-корисною і не отримувала належного визнання у суспільній свідомості. В радянському суспільстві відносини жінки з державою здійснювалися на основі її обов'язкової участі у суспільному виробництві.

В статье рассмотрены главные направления гендерной политики в УССР (сер. 1940-х — первой половины 1960-х гг.), закрепленные в юридических документах и реализовываемые руководителями государства по отношению к своим гражданам. Отслежено внедрение принципа равенства полов в повседневной жизни советского общества.

Ключевые слова: гендерная политика, положение женщин, равноправие полов, повседневность.

The article deals with the principal directions of gender policy in the USSR (the mid 1940s — the first half of 1960s.). They were enshrined in legal documents and realized the by state towards its citizens.

Key words: gender policy, gender, gender equality, everyday life.

¹ Бебель А. Женщина и социализм. — М., 1959. — 592 с.; Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР. — М., 1959; Женщины страны советов. — М., 1977; Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в

Париже. — М.: Изд-во ВЦСПС–Профиздат, 1948. — 102 с.; Советская женщина: труд, материнство, семья. — М.: Профиздат, 1987. — 176 с.

² Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — СПб.: Алетейя; АНО «Женский проект СПб», 2007. — С. 39.

³ Гурко Т. Социология пола и гендерных отношений // <http://articles.excelion.ru/science/filosofy/39073775.html>

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 8. — Арк. 349.

⁵ Там само. — Арк. 350.

⁶ Дет. див.: Проблемы занятости женских трудовых ресурсов. — К., 1981. — С. 6–13.

⁷ Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — С. 133.

⁸ Там само.

⁹ Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в Париже. — С. 9.

¹⁰ Цит. за: Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в Париже. — С. 10.

¹¹ Галаган Я.В. Советская женщина: портрет в ретроспективе. — К., 1990. — С. 33.

¹² Там само. — С. 34.

¹³ Герасимова М.С. Историчні умови формування та правила організації повсякденного життя в Донбасі в 1945–1953 рр. // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. Кн. 12. — Донецьк, 2006. — С. 118.

¹⁴ Панкратова М.Г. Сельская женщина в СССР. — М.: Мысль, 1990. — С. 40–41.

¹⁵ Груздева Е.Б., Чертихина Е.С. Труд и быт советских женщин. — М., 1983. — С. 25–26.

¹⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 2. — Арк. 164.

¹⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 3; Там само. — Спр. 2. — Арк. 3; Там само. — Спр. 4. — Арк. 11–14.

¹⁸ Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР. — М., 1956. — С. 216.

¹⁹ Там само. — С. 214.

²⁰ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4716. — Арк. 24.

²¹ Там само. — Арк. 14–15.

²² Советская женщина: труд, материнство, семья. — М.: Профиздат, 1987. — 34 с.

²³ Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — С. 431.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 4. — Арк. 126–128.